

QORAQALPOQ XALQ QO'SHIQLARINING AN'ANAVIYLIGI

Gulbaxar Turdibaevna Eshbaeva

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali docenti

Annotatsiya. *Maqolada xalq qo'shiqlarining rivoji va o'rni, qoraqalpoq xalq qo'shiqlarining milliy lazzati, milliy folklor va maishiy urf-odatlar haqida so'z boradi. Shuningdek, kundalik an'analar bilan bog'liq masalalari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *San'at, ijro, milliy kolorit, rejissyor, dekoratsiya, musiqa, tarixiy unsurlar, xalq qo'shiqlari, og'zaki xalq ijodiyoti*

Tarixiy taraqqiyot natijasida ba'zi bir asarlar dastlabki shaklini o'zgartirishi mumkin. Fol'klor asarlariga an'anaviylik bilan bir qatorda ijodiy o'zgaruvchanlik ham xosdir asarlar har gal kuylanganda va ijro etilganda nimalardir o'zgaradi, nimalardir qo'shiladi. Biroq bu o'zgarishlarning barchasi puxta va mustahkam an'analar doirasida bo'ladi. An'anaviylik fol'klorning so'z san'ati sifatida jonli og'zaki ijroda yashashi va tarqalishining bosh mezonlaridan biridir.

Xalq og'zaki ijodi- mehnatkash xalq ijodi. Xalq badiiy faoliyatining tarkibiy qismi, xalq san'atining boshqa turlaridan (musiqa, teatr, raqs, tasviriy va amaliy san'at xamda boshqalardan) o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og'zaki so'z san'atidir. U avloddan avlodga, davrdan davrga o'tib, xalqning iste'dodli vakillari ijrosida sayqal topib, o'zbek xalq poetik ijodini tashkil etdi. Biroq, u dastlab qanday yaratilgan bo'lsa, o'sha holicha saqlanib qolmay, ijodiy qayta ishlanib, turli o'zgarishlarga uchrab, yangi-yangi ma'lumotlar bilan boyib, tarixiy sharoitga moslashib, shu bilan birga yozma adabiyotga ijobiy ta'sir etdi. Xalq og'zaki poetik ijodi-og'zaki so'z san'ati «fol'klor» yoki «fol'kloristika» deb yuritiladi. Fol'kloristika turli davrlarda va turli mamlakatlarda goh etnografiya, goh antropologiya, goh musqkashunoslik va hatto sotsiologiyaning bir qismi deb qaralib kelingan.

«Fol'klor» termini birinchi marta XIX asr tadqiqotchisi Vil'yam Toms tomonidan 1846 yilda qo'llandi. «Fol'k»-«xalq», «lor»-«bilim», «donolik», «donishmandlik» ya'ni «xalq bilimi», «xalq donoligi», «xalq donishmandligi» degan ma'noni anglatadi. «Fol'klor» termini xalqaro terminga aylanib, turli mamlakatlarda qo'llanila boshladi. [1,43]

Fol'klor asarlarida musiqa, raqs, teatr san'ati elementlari qo'shib ketganligi sababli fol'klor sinkretik san'at deyishimiz mumkin. Ayni paytda fol'klor asarlari san'atning boshqa turlaridan o'ziga xos tomonlari bilan farqlanadi. Fol'klorda so'z, kuy va ijro birligi doimo saqlanadi. SHuning uchun xalq ijodini o'rganuvchi, tekshiruvchi fan fol'klorshunoslik deb yuritiladi. Fol'klorshunoslik asoslari qadimgi dunyo estetik tafakkuriga borib taqaladi. Qadimgi dunyo sayyohlari va tarixchilarining afsona va rivoyatlar, turli urf-odat va marosimlar haqidagi yozma va og'zaki yodgorliklari fol'klorshunoslik uchun muhimdir. Fol'klor asarlarini yozib olishdagi birinchi tajribalar XI asrdan boshlab ko'zga tashlandi.

Fol'klor asarlarida mehnatkash xalqning hayotini aks ettiradi. Xalqning olam haqidagi tushunchalarini ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy va badiiy-estetik qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bu narsalarni fol'klor asarlari mazmuni va g'oyasining chuqur xalqchilligini ko'rsatadi. Fol'klordagi xalqchillikning asosini uning progressiv mohiyati tashkil qiladi. Tarixiy- ijtimoiy voqealar fol'klor asarlarida xalqning munosabatlari nuqtai nazaridan.

Fol'klor o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib: og'zakilik, xalqchillik, an'anaviylik, jamoa bo'lib ijro etish, o'zgaruvchanlik, variantlilik kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi. O'zbek xalq badiiy ijodi asrlar davomida yaratilib, og'zidan og'ziga, avloddan avlodga, ustozdan shogirdga o'tib kelgan jamoa ijodi

mahsulidir. Chunki folklor asarlari bir kishi tomonidan emas, balki butun bir jamoa ning ijodiy tajribasi asosida vujudga keladi va jamoa tomonidan ijro etiladi. Ba'zi folklor asarlar esa iste'dodli kishilar tomonidan yaratilib, o'z kabilasi va urug'lari odatlari, e'tikodi, orzu istaklari, tabiat bilan bo'lgan munosabatlari hikoya qilingan. Qabila va urug' a'zolarga ma'qul tushgan bu asarlar og'izdan og'izga o'tib, jamoa ijodiga aylangan. Asarlar shu tariqa jamoa orasida takomillashib, xalq mulkiga aylanadi. Xalq kuychisi (dostonchi, ertakchi, qo'shiqchi, latifaguy, askiyachilar) jamoa tomonidan yaratilgan asarlarni aynan so'zma-so'z ijro etmay unga ijodiy yondoshadi. SHuning uchun ham u ijro etayotgan asarlarni hamisha «xalqniki» deb tan olinadi. [2,173]

YAkka ijodkor qanchalik iste'dodli bo'lmasin jamoa ijodining an'analariga bo'ysungan, xalq hayoti, xalq didi va talabiga moslashishga harakat qilagan. Xalq poetik ijodi yozuv paydo bo'lmasdan ilgari yuzaga kelgan. Uning yaratilishi va kishilar o'rtasida tarqalishi jonli og'zaki an'ana bilan bog'likdir. Og'zakilik xususiyati uni xalq san'atining boshqa turlaridan masalan: musiqa, raqs, ganch-o'ymakorliklardan ajratib turadi. Folklor asarlarining uzoq asrlar davomida og'zaki yaratilishi va og'zaki ijrosi uning shakl va mazmuniga ta'sir etmasdan qolmaydi.

Ma'lumki, ayrim tarixiy faktlarning to'liq esda qolmasligi, zamon taqozosi bilan unutilishi natijasida, ularni asarlaridan tushib qolishi, o'zgarishi, qorishtirilib, talqin etilishi uchrab turadi. SHuning uchun ham tarixiy voqea va hodisalar ham folklorlarda aynan aks etmaydi. Ba'zan esa dostonlarda mavjud bulgan she'riy parchalarni unutilishi, mazkur janrlarni ertak shakliga keltirib qo'yishi ham mumkin yoki aksincha ertakni dostonga aylantirishi mumkin. folklorlarda yuz beradigan bu kabi hodisalar uning g'oyaviy-badiiy, estetik qiymatini kamaytirmaydi.

Folklor asarlarining davrdan davrga, ijrodan ijroga o'tishida yuzaga kelgan o'zgarishlar variantlarda aks etadi. Folklor asarlarini ko'p variantlarda, bir necha nusxalarda tarqalishi variantlilikligi hisoblanadi. Variantlar muayyan bir asarning bir-birini inkor etmaydigan, jonli va og'zaki an'anada mustaqil yashay oladigan turli tuman matnlaridir. Masalan: «Alpomish» dostonining 30 ga yaqin variantlari yozib olingan, lekin xalq orasida esa bundan ham ko'p variantlari tarqalgan. Variantlar asosan hayotiy shart-sharoitlar natijasida yuzaga keladi. Doston kuylovchi baxshi-shoir yoki ertakchi asar ijro etayotgan davr, sharoit va tinglovchilarga qarab doston yoki ertakka o'zgartirishlar kiritadi. [4,201]

Masalan, kattalarga aytilgan bir ertak bolalarga boshqacha qilib aytiladi. SHu tarzda o'sha ertak o'zgara boradi. Nihoyat, ertak variantlari vujudga keladi. Demak, har bir folklor asarining yaratilgan vaqti tarqalishi va yashash sharoitlari juda murakkab. U ijtmoy va iqtisodiy muhit, tinglovchilar auditoriyasi, ijodkor va ijrochi mahorati bilan bog'liq bo'ladi. Variantlilik xalq ijodining tarqalish doirasini, ommaviyligini va xalqchilligini belgilaydi. Folklorlarda kechayotgan o'zgarishlarning sabablarini aniqlashga, xalq og'zaki ijodiyotida kechgan va kechayotgan jarayonlar asosida yotuvchi qonuniyatlarni ochish uchun boy manba beradi.

Eng avval nasriy asarlar vujudga kelgan. ular nihoyatda sodda bo'lib. turli xildagi undov-xitoblar va voqealar bayonidan iborat bo'lgan xalos. YA'ni mehnatni engillashtiruvchi. ruhni tetiklashtiruvchi. xayol og'ushiga olib ketuvchi ertaklar va afsonalar yaratildi, mehnat jarayonini ifodalovchi qo'shiqlarning namunalari paydo bo'ldi. Eng qadimgi folklor namunalari yozuv yuzaga kelmasdan ancha oldin paydo bo'lgan va yozma adabiyotning tashkil topishiga muhim hissa qo'shgan. Ular asl hoida bizgacha etib kelmagan yoki etib kelganlari ham og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tish jarayonida ijodiy ishlangan.

O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi folklor namunalari ba'zi tarixiy yodgorliklar, yodnomalar, ilmiy asarlardagina saqlanib qolgan. Ular miflar, jangnoma ko'rinishdagi afsonalar, qahramonlik va pahlavonlik eposlari, qo'shiqlardan va maqollardan tashkil topgan.

Fol'klor asarlariga xos bunday o'zgaruvchanlik va ko'p qatlamlilik ularning ko'pgina namunalarini ayrim olingan davrlar bilan bog'lab tekshirishni qiyinlashtiradi. SHuning uchun ham u yoki bu janrlarning muayyan davrdagi holati va taraqqiyoti haqidagi mulohazalar ko'pgina hollarda taxminiy bo'ladi, albatta. Hozircha mavjud tekshirishlarga suyanib turib, shuni aytish mumkinki, eng qadimgi davrlarda ko'pchilik xalqlarda miflar, urug', qabilalar haqidagi rivoyatlar, aytimlar, urf-odat, mavsum va marosim, mehnat qo'shiqlari keng tarqalgan. Ilk davlatlarning shakllanish davrida qahramonlik dostonlari yaratilgan, keyinroq epik, lirik va tarixiy qo'shiqlar, og'zaki drama paydo bo'lgan.

Keyingi vaqtlarda yozib olingan fol'klorning an'anaviy namunalari, asosan VI-XX-asrlarda yaratilgan asarlardir. Fol'klor asarlarning ayrim namunalarini, ayrim janrlarning keyingi taraqqiyoti va holatini muayyan davrlar bilan bog'lab o'rganish mumkin. Masalan, o'zbek dostonchiligining qadimiy ko'rinishlari, uni avloddan avlodga o'tkazib kelgan bir necha avlod xalq baxshilari va ular ijro etgan dostonlari haqida yozma ma'lumotlar deyarli saqlanib qolmagan. [5,13-15]

Og'zaki ma'lumotlar bizni XVII- asrga etaklaydi. Ergash Juman bulbul o'g'lining avlodlaridan biri YODgor baxshi XVII-asrning ikkinchi yarmi va XVI-asrning boshlarida yashagan. Ergash shoirning ettita ota-bobosi dostonchi o'tganligini hisobga olsak, aytaylik, XVI-asr asr oxirlarida yashagan dostonchi shoirlar haqidagi ma'lumotlar ham XVI-asr ning boshlarigacha etib kelgan. O'zbek xalqining juda murakkab etnogenizi va etnogenitik taraqqiyoti, VI-VIII asrlardan XV asrgacha davom etgan migratsiya, ya'ni turkiy qabila va urug'larning oldinma keyin O'rta Osiyo hududlariga ko'chib kelishi, joylashishi hamda erli, turkiy bo'lmagan o'troq elatlar bilan aralashib ketish jarayonlari ham o'zbek dostonchiligining bu davrida yangilanish davrini boshlagan, taraqqiy qilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

XVII-XVIII asrlar davomida dostonchilik taraqqiyotida juda jiddiy ko'tarilishlar bo'ldi. XIX asr uning eng gullagan davri bo'lib xalq orasida keng yoyildi. [6,73] Xuddi shuningdek, mug'ul bosqinchilarining xurujlarini, ularga qarshi mahalliy aholining kurashlarini aks ettirgan asarlar ham anchagina. «Guldursun» afsonasi ham shu nomli doston ham o'sha davr voqealari haqida hikoya qiladi. Mug'ul istilochilariga nisbatan xalq munosabati esa ramziy ifodalarda, umuman, chet el bosqinchilariga nisbatan xalq nafrati bayonida, afsonaviy va mifologik salbiy timsollar tasvirida saqlanib qolgan. SHunday qilib, bu davrda o'zbek xalq og'zaki ijodiyotining deyarli hamma janrlari ko'plab asarlar yaratildi. Bu asarlar xalqimiz madaniy hayotidagi ulkan ko'tarilishlar, muhim tarixiy voqealar bilan mahkam bog'liq. Xalqimiz bosib o'tgan tarixiy yo'l, uning boshidan kechgan ijtimoiy- siyosiy jarayonlar fol'klorining sermahsul bo'lishiga muhim zamin bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алланазаров Д. «Қарақалпақ халиқ сазлары», Қарақалпақстан баспасы 2002 ж.
2. Алланазаров Д.Т. «Қарақалпақ халық сазлары», Қарақалпақстан баспасы 2002 ж
3. Давқараев Н. «Полное собрание сочинений» 3-том. Қарақалпақстан баспасы 1979 ж.
4. Камалов С.К. «Қарақалпақ фольклоры» 12-том. Қарақалпақстан баспасы 1983 ж.
5. Мақсетов Қ.М. «Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери» «Билим» баспасы 1996 ж.
6. Мақсетов Қ.М. Ответственный редактор. «Очерки по истории Каракалпакского фольклора». Издательство «Фан» 1977 г.